

ER

Comparative Literature
Review

Επιθεώρηση Συγκριτικής Λογοτεχνίας

Τεύχος 2 | 2024

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ COMPARATIVE LITERATURE REVIEW

ISSN: 2945-0659 (Online) | Journal homepage: <https://ejournals.lib.auth.gr/complit>

Δημώδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα (Book Review)

Τασούλα Μαρκομιχελάκη | Tasoula Markomihelaki

To cite this book review: Μαρκομιχελάκη, Τασούλα. Βιβλιοκρισία στο Δημώδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα, των Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Ελένη Καραντζόλα, και Κατερίνα Τικτοπούλου. *Επιθεώρηση Συγκριτικής Λογοτεχνίας*. Τόμος 2 (2024): 152–156. DOI: 10.26262/clr.v0i2.10356

To link to this book review: <https://doi.org/10.26262/clr.v0i2.10356>

Published online: 6 Dec 2024

Submit your book review to this journal

A double-blind peer review journal

© 2024 The Author(s).
Published by School of Philology AUTH

This article is licensed under **CC BY-NC 4.0** International License
Hosted and distributed by: Prothiki AUTH scientific publications management,
Library & Information Centre, Aristotle University of Thessaloniki

Ελένη Κακουλίδου-Πάνου, Ελένη Καραντζόλα, Κατερίνα Τικτοπούλου. *Δημώδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης – Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2023. Σελίδες CΧII+761. Εισαγωγή, Ανθολογημένα κείμενα, Εικόνες, Εργοβιογραφικά σημειώματα συγγραφέων & μεταφραστών, Γλωσσάρι, Χρονολόγιο, Κατάλογος χειρογράφων & εγγράφων, παλαιών εκδόσεων & εικόνων, Βιβλιογραφία, Ευρετήριο κύριων ονομάτων. ISBN 978-960-250-798-8

Δημώδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα¹

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΣΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ

• Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

* **E-mail:** tmarkom@lit.auth.gr

Στα μέσα του 17ου αιώνα, το 1647, ο Κρητικός ποιητής και θεατρικός συγγραφέας Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος, απευθυνόμενος στους αναγνώστες της τραγωδίας, *Βασιλεύς ο Ροδολίνος*, περιγράφει μεταφορικά τη δημιουργία μιας ποιητικής ανθολογίας που ο ίδιος είχε φτιάξει, προκειμένου να εμπλουτίσει τη σύνθεση του έργου του. Λέει, λοιπόν, «Τοις αρεοστολισμένοις αναγνώσταις»:

Αλήθεια, φινοκαλιστής των
ποιητάδων ήμου
και τα φινοκαλίδια τως μού εδίδα
πλερωμή μου,
κι απείς μ' εδοκιμάσασι σιμά τως
μπιστεμένο,
μ' αφήνα εις το περβόλι τως καμιά
φορά να μπαίνω·
κι αφού τσ' αθούς που εκόβγασι,
χάμαι αν είχε πέσει
λιγάκι, μού είχασιν ειπέι «πιάσ' το κ'
εσύ, α σ' αρέσει»·
κι αγάλια αγάλια εμάζωξα κ' έκαμα ένα
δεμάτι

ό,τι του νου μου τ' ασθενή εσήκωσε
τ' αμμάτι,
κ' εις το φλασκό τσ' εφύλαξα...
(στ. 7–15)²

Ο Τρώιλος εδώ περιγράφει ένα είδος ανθολογίας («δεμάτι από αθούς») ποιητικών αποσπασμάτων («των ποιητάδων») που έκαναν οι λόγιοι της εποχής του. Επρόκειτο για εγχειρίδια, χειρόγραφα ή έντυπα, που παρείχαν στον χρήστη τους καταλόγους λογοτεχνικών αποσπασμάτων (τα «φινοκαλίδια» μεταφορικά), με τα οποία ο νέος συγγραφέας (ο «φινοκαλιστής») μάθαινε να ποικίλλει τον λόγο του.

*

¹ Ακολουθεί το κείμενο που διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του τόμου στο ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκης, στις 16.11.23, με περικοπές για τις ανάγκες της δημοσίευσης, και με την προσθήκη βιβλιογραφικών παραπομπών.

² Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος, *Ροδολίνος*, πρόλ. Στ. Αλεξίου, επιμ. Μάρθα Αποσκήτη (Αθήνα: Στιγμή, 1987).

Ξεκίνησα ίσως λίγο ανορθόδοξα, παραθέτοντας μία μαρτυρία για ποιητική ανθολογία, ενώ εδώ συζητώ μιαν ανθολογία πεζού λόγου. Αλλά αυτό έγινε για να φανούν δύο πράγματα: αφενός η σπουδαιότητα των ανθολογιών διαχρονικά, και αφετέρου η προτεραιότητα που είχε πάντα η ποίηση στις ανθολογίες, ενώ η πεζογραφία υπήρξε γενικά η αδικημένη αδελφή. Δεν είναι του παρόντος να αναζητήσουμε τους λόγους για αυτό το τελευταίο, αρκεί μόνο η διαπίστωση, ώστε να καταλάβουμε ποιο σημαντικό κενό έρχεται να καλύψει τώρα η ανθολογία του δημόδου πεζού λόγου του 16ου αιώνα των Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα και Τικτοπούλου.

Για να είμαι ακριβής, βέβαια, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με μιαν ανθολογία όπου απλώς παρατίθενται τα αποσπάσματα σε ειδολογική ή χρονολογική κατάταξη. Άλλωστε ούτε στο εξώφυλλο ή στη σελίδα τίτλου το έργο δεν χαρακτηρίζεται «Ανθολογία». Η ανθολόγηση κειμένων έρχεται να συμπληρώσει, και να «εικονογραφήσει» τρόπον τινά, την εκτενή εισαγωγή του τόμου, η οποία μας εισάγει σε ένα πεδίο το οποίο βρέθηκε επί δεκαετίες στη σκιά που δημιουργούσε η μελέτη της δημόδου ποιήσεως του ίδιου αιώνα, του αιώνα που στην αρχή και στο μέσον του έδωσε αξιόλογα έργα της πρώιμης Κρητικής και της Κυπριακής αναγεννησιακής ποίησης, και που έκλεισε με τα μείζονα θεατρικά έργα του Χορτάτση, επίσης έμμετρα, τα οποία εγκαινίασαν την περίοδο της κρητικής λογοτεχνικής ακμής. Γι' αυτό άλλωστε, αν αναζητήσουμε ανθολογίες της γραμματείας της ίδιας περιόδου, θα δούμε να κυριαρχούν οι ποιητικές.

Έργα δημιουργικής πεζογραφίας τού 16ου αιώνα, χωρίς χωρικούς περιορισμούς, έχουμε στον Α' τόμο της *Πεζογραφικής Ανθολογίας*³ και στον Β' τόμο της σειράς *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*,⁴ και οι δύο σε επιμέλεια του Γιώργου Κεχαγιόγλου. Η πρώτη εκτείνεται «από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση» και επικεντρώνεται —όπως ο υπότιτλός της εξηγεί— στον «αφηγηματικό γραπτό νεοελληνικό λόγο»,

και η δεύτερη από τον 15ο αιώνα έως το 1830, και περιέχει επίσης κείμενα αφηγηματικά, οπότε και πάλι μένουν έξω γραμματειακά είδη που έρχεται να καλύψει το κοπιώδες έργο που παρουσιάζουμε εδώ, το οποίο έχει μεν χρονικό περιορισμό αλλά όχι τοπικό ούτε ειδολογικό.

*

Ας ξεκινήσουμε, όμως, από την αρχή — από την ώρα που θα δούμε το βιβλίο στις προθήκες ή τους πάγκους των βιβλιοπωλείων. Πρώτα απ' όλα, θα εντυπωσιαστούμε από το μέγεθος: 761 σελίδες συν 112 τα πρωτοσέλιδα και η Εισαγωγή, που αριθμούνται με λατινικούς αριθμούς, σύνολο 873. Δηλαδή, ένας άθλος στην εκπόνηση, τις εκδοτικές επιλογές και την οργάνωση του υλικού — αλλά κι ένας άθλος τυπογραφικός.

Κατόπιν, το μάτι μας θα δει τον τίτλο: *Δημόδης πεζός λόγος του 16ου αιώνα*. «Πεζός λόγος», γενικά, άρα χωρίς περιορισμό σε συγκεκριμένα είδη της έντεχνης, της λογοτεχνικής πεζογραφίας ή της ευρύτερης πεζής γραμματείας. Αλλά γιατί μόνο «16ος αιώνας»; Γιατί, όπως οι συγγραφείς μάς πληροφορούν στην αρχή της Εισαγωγής τους: «Η ποσότητα και το ειδολογικό εύρος των πεζών κειμένων σε “κοινή” γλώσσα που γράφονται και κυκλοφορούν, [από τα τέλη του 15ου αι. κ.εξ.] σε χειρόγραφο ή έντυπη μορφή, είναι χωρίς προηγούμενο», ένα φαινόμενο που «δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό», μας λένε, γιατί «γενικότερα οι καθομιλούμενες γλώσσες στην Ευρώπη άρχισαν να έρχονται στο προσκήνιο και να διεκδικούν με συστηματικό τρόπο θέση ως γλώσσες γραμματισμού από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα κι έως τα τέλη τού 16ου» (σελ. XXIII–XXIV).

³ Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. 1. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2001), 65–303.

⁴ *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο* (Συλλογικό), τ. Β1–Β2: *15ος αιώνας–1830*, γραμματολογική εισαγωγή-παρουσίαση-ανθολόγηση Γιώργος Κεχαγιόγλου (Αθήνα: Σοκόλης, 1999), 90–133 (Β1) και 162–214 (Β2).

Και πράγματι, αν ανοίξουμε στις πρώτες σελίδες, στον πίνακα περιεχομένων, θα διαπιστώσουμε τη διείσδυση του δημώδους λόγου σε μια μεγάλη ποικιλία ειδών. Τα «ανθολογημένα κείμενα», όπως επιγράφονται, είναι: Πρόλογοι και αφιερώσεις, θεολογικά και διδακτικά κείμενα, κείμενα αφηγηματικά, φιλολογικά, ιστοριογραφικά και χρονογραφικά, ακόμα ταξιδιωτικά, αλλά και επιστημονικά (εννοούνται εδώ οι θετικές επιστήμες) και νομικά – και η εικόνα ολοκληρώνεται με έγγραφα και επιστολές (δημόσιες και ιδιωτικές), έντεκα κατηγορίες εν συνόλω, και ακριβώς 250 κείμενα ή αποσπάσματα κειμένων. Αυτό που αξίζει να επισημάνουμε εδώ είναι ειδικότερα ο ποσοτικός και ο ειδολογικός πλούτος της θρησκευτικής πεζογραφίας σε δημώδη γλώσσα, που αναδεικνύεται σε αυτό το βιβλίο με τις επιλογές ανθολόγησης που έκαναν οι επιμελήτριες. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι κατά τον 16ο αιώνα αρχίζουν να εκφωνούνται και τα πρώτα κηρύγματα σε γλώσσα καθομιλουμένη.

Η Εισαγωγή εκτείνεται σε 90 σελίδες, δηλαδή αποτελεί το ένα δέκατο της έκτασης του βιβλίου – μια πολύ ισορροπημένη αναλογία –, οργανώνεται σε κεφάλαια και υποκεφάλαια, και επικεντρώνεται κυρίως σε θέματα γλώσσας.

Κάτι που οφείλω να επαινέσω είναι η απόφαση των επιμελητριών να προχωρήσουν σε «ορθογραφική ομογενοποίηση» των κειμένων, σύμφωνα με τη Γραμματική Τριανταφυλλίδη, και σε μονοτονικό (σελ. CIX). Αυτή η επιλογή καθιστά το βιβλίο ακόμα πιο εύχρηστο, γιατί δεν αφήνει τον αναγνώστη-χρήστη να πελαγοδρομεί ανάμεσα σε διαφορετικά ορθογραφικά συστήματα και να πρέπει να προσαρμόζει κάθε φορά την αντίληψή του σε άλλη μορφή κειμένου. Μια διπλωματική μεταγραφή από τα χειρόγραφα και τις έντυπες εκδόσεις ή η υιοθέτηση των ορθογραφικών αρχών του πιο πρόσφατου εκδότη τού εκάστοτε κειμένου δεν θα προσέθεταν τίποτε στην επιστημονική αξία του βιβλίου – ίσα ίσα θα αποθάρρυναν ένα μεγάλο μέρος του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνεται. Εξάιρεση στην ομογενοποίηση

ήσθη έγινε μόνο για τη *Γραμματική* του Σοφριανού, όπου διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου «λόγω του αυξημένου ειδικού της βάρους για την προτυποποίηση του γραπτού δημώδους λόγου της εποχής».

Σε καθεμιά από τις έντεκα κατηγορίες κειμένων προτάσσεται ένα ειδικότερο εισαγωγικό σημείωμα 2 ή 3 σελίδων που επεξηγεί το περιεχόμενο και τις υποκατηγορίες της. Μία φωτογραφία σελίδας χειρογράφου ή έντυπης έκδοσης κοσμεί τις αριστερές σελίδες πριν από τα εισαγωγικά αυτά σημειώματα.

Και ερχόμαστε τώρα στα υπόλοιπα μέρη του βιβλίου, αυτά που το καθιστούν ένα πραγματικό εγχειρίδιο, ένα εργαλείο μελέτης της γραμματείας της εποχής, πέρα και πάνω από μian ανθολογία μόνο. Ασφαλώς, όπως θα το περιμέναμε, υπάρχει Γλωσσάρι, Βιβλιογραφία και πίνακας κύριων ονομάτων στην έκδοση. Είναι και τα τρία πολυσέλιδα. Υπάρχουν, όμως, και τρεις ακόμα χρήσιμες ενότητες: 1) Τα εργοβιογραφικά των σαράντα συγγραφέων και μεταφραστών των ανθολογημένων κειμένων που είναι γνωστό το όνομά τους· 2) ένα χρονολόγιο 34 σελίδων που καλύπτει τον «μακρύ» 16ο αιώνα, αρχίζοντας από το 1470 και φτάνοντας μέχρι το 1605, και έχει 6 στήλες (ανά τρεις σε κάθε σελίδα του ανοικτού βιβλίου), που ξεκινούν από την Ευρώπη και τον κόσμο, και σταδιακά εστιάζουν στον ελλαδικό χώρο· και 3) τρεις κατάλογοι «χειρογράφων», «εγγράφων» και «παλαιών εκδόσεων», οι οποίοι βοηθούν τον αναγνώστη-χρήστη του να εντοπίσει τις πηγές των ανθολογημένων κειμένων και να τις χρησιμοποιήσει ενδεχομένως για περαιτέρω έρευνα.

Και κλείνω την περιγραφή του τόμου με ένα στοιχείο από την τυπογραφική μορφή του· ο αύξων αριθμός κάθε ανθολογούμενου αποσπάσματος εμφανίζεται και στην άνω, στο δεξί ή αριστερό εξωτερικό περιθώριο των σελίδων, ώστε να διευκολύνεται ο χρήστης του τόμου στον εντοπισμό του κειμένου που αναζητεί. Γιατί αυτοί οι αύξοντες αριθμοί είναι οι δείκτες των κειμένων σε όλες τις αναφορές σε αυτούς, είτε στη γενική εισαγωγή, είτε στις

επιμέρους εισαγωγές κάθε κατηγορίας, είτε στους πίνακες στο τέλος και στα ερμηνευτικά των συγγραφέων.

Ωστόσο, δεν γίνεται να παρουσιάσουμε έναν τόμο για τον δημώδη πεζό λόγο ερήμην του δημώδους πεζού λόγου. Γι' αυτό, στο σημείο ετούτο θα ολοκληρώσω τη βιβλιοπαρουσίαση δίνοντας ένα δείγμα κειμένου από τα ανθολογημένα. Το αντλώ από την ενότητα «Διδακτικά / Κήρυγμα», και προέρχεται από τη γραφίδα του Μελέτιου Πηγά, του ανθρώπου που «εγκαινίασε τη θεολογική γραμματεία σε δημώδη γλώσσα από τον κάλαμο λογίων», σύμφωνα με τον Gerhard Podskalsky.⁵ Παραθέτω δύο παραγράφους από την πασίγνωστη Παραβολή του Ασώτου, όπως την αποδίδει στη δημώδη, στην αρχή της ομιλίας του στην ομώνυμη Κυριακή, δεύτερη του Τριωδίου, σε μια γλώσσα ρέουσα, σχεδόν καθομιλουμένη, με κάποιους κρητικούς ιδιωτισμούς (σελ. 95–96):

Λέγει το παιδί: «Πατέρα μου, ήμαρτον εις τον ουρανόν και ενώπιόν σου και δεν είμαι πλέα άξιος να κράζομαι παιδί σου». Λέγει ο πατέρας προς τους δούλους του: «Εβγάλετε την στολήν, το φόρεμα εκείνο το πρώτον και εντύσετέ τονε. Και δότε του δακτυλίδι εις την χέρα του. Και βάλετέ του υποδήματα εις τα ποδάρια του. Και φέρετε το μοσχαράκι εκείνο το θροφάρι και εσφάξετέ το. Και ας φάμεν να χαρούμεν, διότις τούτο το παιδί μου ήτον νεκρόν και τώρα ανέζησε, εξανέζησε και ήτον χαϊμένο και ευρέθη!» Και έτσι αρχίσασι και εχαίρουνταν.

Ο δε υιός ο μεγαλύτερος ήτον εις αγρόν, και ως ήλθεν και εσίμωσεν εις το σπίτι, ήκουσε συμφωνίες και χορούς, και κράζει ένα από τα κοπέλια του και ερωτά: «Τί είναι αυτά;» Και εκείνος τού είπεν ότι «ο αδελφός σου ήλθε, και έσφα-

ξεν ο πατέρας σου τον μόσχον το σιτευτόν, διότις τον εδέκτη γερόν». Και εθυμώθη και δεν ήθελε να σέβει μέσα.

Ανακεφαλαιώνοντας, με τον τόμο *Δημώδης Πεζός Λόγος του 16ου αιώνα* καλύπτεται ένα βιβλιογραφικό κενό και αποκαθίσταται μια λανθασμένη εντύπωση που είχαμε για τη γραμματειακή παραγωγή στη δημώδη γλώσσα: ότι η πεζογραφία κατά τον 16ο αιώνα δεν είναι ο φτωχός συγγενής της ποίησης, γιατί στην πραγματικότητα η αύξηση δημωδών κειμένων σε πεζό λόγο «φαίνεται να λειτουργεί πολλαπλασιαστικά» σε σχέση με εκείνα σε έμμετρο. Και τώρα, με τη συγκεντρωτική παρουσίαση αυτής της γραμματειακής παραγωγής αποκαλύπτεται και «ο μεγάλος αριθμός» και «η ειδολογική ποικιλία» της (σελ. LXXXI–LXXXII).

⁵ Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας. 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μτφ. Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2005), 184–185.

Declarations

Conflict of interest

The author declares that he has no conflict of interest.

Author's contributions

Tasoula Markomihelaki oversees the entire writing process. The author read and approved the final manuscript.

Funding

The author declares that no funds, grants, or other support were received during the preparation of this manuscript.

Acknowledgments

No applicable.

Open access statement

This article is open access and distributed under the terms of the Creative Commons-Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) licence, which allows reusers to distribute, remix, adapt, and build upon the material in any medium or format for noncommercial purposes only, and only so long as attribution is given to the creator.

Editors' Note

This paper presents the original ideas of the author, and not those of the journal or its editorial board.